

ČASOPIS ZA KULTURU HRVATSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
IZDAJE HRVATSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO
GOD. 62., BR. 2. – 3., 41. – 120., ZAGREB, travanj – lipanj 2015.

Hrvatski se jezik voli znanjem.

SUSJEDSTVO HRVATSKOGA S DRUGIM JEZICIMA NA HRVATSKOM TLU

Ivan Pederin

Država voli jedan nacionalni jezik i rado je gušila druge jezike sada i u prošlosti. Tu je dobar primjer Španjolska u kojoj se govorilo dvadesetak jezika. Sve ih je ugasio kastiljanski koji se još naziva španjolskim.¹ Pa ipak, i danas se u Španjolskoj govori još pet jezika. Osim kastiljanskog govori se još katalonski, baskijski, *gallego*, a oko 25 000 ljudi govori još i aragonski. Svaki četvrti Biskajac govori euskalduni kako Biskajci zovu svoj jezik, svaki peti Gallego govori svoj jezik koji se zove *gallego*. Ali su i oni koji su svoj jezik zaboravili i dalje Biskajci ili *Gallegosi*.

Francuska je uzor centralističke zemlje koja je neke svoje manjinske jezike ugušila ili gotovo ugušila. I što se onda dogodilo? Južni Francuzi počeli su učiti okcitanski, čak su osnovali i sveučilište u Toulouseu na okcitanskom (Sveučilište Mirail). Toulouse je treći po veličini francuski grad. Bretonci uče gotovo ugasli bretonski, a Elsašani njemački. Na sjeverozapadu Francuske govori se kao peti jezik flamanski. Velšani uče velški, Irci *gaelic*. Irska je jedina zemlja u Europi u kojoj je nacionalni

¹ Žarko Muljačić, Regionalni ili manjinski jezici na Pirinejskom poluotoku, Riječ, Časopis za slavensku filologiju, Rijeka, god. 23. (2006.), sv. 1., str. 2. – 89.

jezik gotovo ugušen. Irska se odcijepila od Ujedinjenog Kraljevstva, ali *gaelic* je ipak ostao sporedni jezik. U Italiji se danas osim talijanskog govori još furlanski, sardski, hrvatski i slovenski, SAD su priznale španjolski i mnoge druge useljeničke jezike i u toj vrlo velikoj federalnoj zemlji gotovo da je nestao pojam nacionalnog kao jedinog jezika.

U antičkoj Dalmaciji govorilo se, osim jezika Delmata i Liburna, još latinski i grčki. Grčki je govorila otprilike jedna četvrtina Dalmatinaca.² Međutim, od ranog srednjeg vijeka nadalje u Dalmaciji se govorilo još hrvatski, starodalmatski, možda i rumunjski. Starodalmatski se govorilo do 1898. kada je umro posljednji čovjek koji je govorio tim jezikom – Tone Vudena na Krku. Taj jezik nije bio pisani jezik, ali je ostavio tragova u srednjem latinitetu. Slično i rumunjski od kojeg imamo samo ostatke u govoru dalmatinske Zagore.³ Pa ipak, u XV. st. imamo mnogo vijesti o tim Vlajima – Morlacima koji imaju žive veze s dalmatinskim gradovima, osobito Šibenikom. Iz načina kako se oni spominju u ispravama kao *Morlachus* ili *Vlachus* vidi se da se njih smatra za nešto drugo. Međutim, nigdje se ne vidi da bi oni govorili nekim drugim jezikom ili da bi bili druge vjere. Ako su smatrali da su nešto drugo, to je moglo biti, i vjerojatno je i bilo, zato što je njihov način života bio drugačiji – bili su stočari polunomadi. Živjeli su u katunima. Ali ljeti su sa stokom odlazili dublje u unutrašnjost gdje je bilo više ispaše. Kad bi pao snijeg, oni bi se spuštali na obalu gdje snijega nema i gdje je njihova stoka mogla pasti. Pritom bi oštetili poljodjelske kulture, što je bio razlog za trvenja s pučanstvom dalmatinskih gradova. Ti Vlaji često su se doseljavali u gradove i tu ostajali i bili prihvaćeni od domaćih.⁴

U Dalmaciji je jezik uprave, suda, filozofskog traktata i crkve bio latinski. To je značilo da pučanin koji se našao pred sudom nije razumio tijek postupka i nije se mogao zapravo ni braniti. Kad su dalmatinski gradovi 1409. postali mletački *civitates subditae*, vlast je obznanjivala pučanstvo na glavnom trgu zvonjavom zvona ili bubnjem. Onda bi na trg došao koncelar s glasnikom i tumačem (*preco*) i obznanio mnoštvu odluke vlasti na latinskom i hrvatskom jeziku, što je siguran znak da je velik broj građana ili čak velika većina razumjela samo hrvatski. Nama nije danas poznato je li i koliko je ljudi govorilo talijanski ili starodalmatski. Pučani su se često žalili u mletačkim magistratima, Quarantiji i sl. Oni su te žalbe pisali na talijanskom jer latinski očigledno nisu znali. U gradovima su djelovale kaptolske i komunalne škole i u njima *magister scholarum*; danas ga u selima zovu *meštar o skule*. U tim školama učile su se *Septem artes liberales* – sedam slobodnih vještina. Prva je bila *grammatica*, a to je značilo da su učenici u toj školi učili latinski i lijepo

² To doznajem od Nenada Cambia koji je to zaključio po nadgrobnim natpisima u Saloni. O latinskom Konstantin Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Wien, 1901.

³ Pok. Žarko Muljačić mi je pričao da rumunjski nacionalisti smatraju da nema Hvata ni Srba, već da su to sve poslavenjeni Rumunji.

⁴ Podaci o njima potječu iz vrlo brojnih instrumenata bilježničkih spisa u gradovima.

se i elegantno izražavati na tom jeziku. Pučani nisu imali pristupa u općinske škole. Možda je poneki bio primljen u kaptolsku školu jer u XVI. st. nalazimo obrtnike koji znaju latinski.⁵

Mletci su osnovali i *officium scribantus literarum sclavarum*,⁶ koji se kasnije zvao *Cancellaria delle lettere illiriche e serviane* (tu se podrazumijevala glagoljica i ćirilica), pa *Cancellaria illirica*, a to je bio prevoditeljski ured za hrvatski. Mletci, dakle, nisu išli na to da nas romaniziraju. Najkasnije u XVII. st. mletački kneževi šalju bratovštinama i seoskim zajednicama oznanjenja. U zadarskoj pismohrani čuva se bogati fond dvojezičnih oznanjenja upućenih seoskim zajednicama, to su rješenja i odluke na talijanskom i hrvatskom glagoljskim slovima. To su *mandati delle ville*. Kasnije Dalmacija postaje mjesto dodira osmanskih i mletačkih vlasti. Mletci su bili trgovačka država, Osmanska je Carevina bila teokratska. Jedna i druga vodile su upravu i trgovinu na više jezika. Na Visokoj Porti nije bilo moguće pregovarati ako netko nije znao turski, arapski za pravna pitanja i farsi (perzijski) za književna pitanja. Međutim, u Carigradu se govorilo mnogo hrvatski, albanski i grčki. Nije bilo malo paša i velikih vezira hrvatskog jezika. Poslove dodira s Visokom Portom preuzela je hrvatska kancelarija koja je sada trebala tumače za ta tri jezika, a i za albanski jer su u mletačkoj vojsci služili mnogi Albanci i Grci.⁷ Tako je hrvatski, uz turski, farsi i arapski, postao jednim od jezika ophođenja Palazzo Ducale i Visoke Porte.

Na drugoj strani došlo je već u srednjem vijeku do prepletanja hrvatskog, koji se bilježio glagoljicom, s latinskim, što je osobito vidljivo na Valunskoj ploči na otoku Cresu. Takvo prepletanje jedinstveno je u Europi. U doba katoličke reformacije Rimski se kurija nastoji približiti pravoslavlju i postići crkveno jedinstvo da na taj način nadoknadi ono što je izgubila s Lutherovom reformacijom. Katolička crkva onda je, kao i danas, priznavala sve sakramente Pravoslavne crkve i u njoj vidjela sestrinsku crkvu. Hrvatski tada postaje jezikom ophođenja Rimske kurije i mo-

⁵ Ponudio sam svoj rukopis časopisu *Atti e Memorie della Società di Storia Patria* u Rimu. U tom radu spomenuo sam zadarskog patricija Gregorija Detrico kao Grgo Detriko. Urednik, ugledni slavist Sante Graciotti nazvao me i rekao: – Pa valjda je on ipak bio Gregorio Detrico. Popustio sam jer nisam imao nikakva dokaza da je on govorio hrvatski. Ali kad sam Graciottija opet sreo, upitao sam ga: – A kakve ste Vi imali dokaze da nije govorio hrvatski? Ni on nije imao dokaza, a ja sam zaključio da je vrlo vjerojatno da je on sa ženom govorio starodalmatski, s prilježnicom hrvatski, na ulici i trgu talijanski, a u vijeću latinski. Dalmacija je dakle bila mnogojezična zemlja kao malo koja druga zemlja u Europi.

⁶ Ivan Pederin, Mjesto i uloga hrvatskog jezika u mletačkom Zadru i mletačkoj diplomaciji, *Jezik*, god. 31. (1984.), br. 3., str. 73. – 79. *Isti*, Die Kanzleisprachen in Südkroatien bis zu den Napoleonischen Kriegen, u: *Kanzleiwesen und Kanzleisprachen im östlichen Europa*, Herausgegeben von Christian Hannick, Weimar–Köln–Wien, 1999.

⁷ Vidjeti u Ivan Pederin, Školovanje mletačkih dragomana za turski, arapski, perzijski i hrvatskosrpski jezik od XV. do XVIII. stoljeća i njihova služba, *Institut za istoriju u Banjaluci*, *Istorijski zbornik*, 1988., br. 9., str. 35. – 51. U dragomanskom fondu u zadarskoj pismohrani nalaze se tekstovi na albanskom i grčkom, pa tekstovi pisani bosančicom. Ćirilski tekstovi u zadarskoj pismohrani rijetki su i neumjesno je nazivati ćirilicu našim drugim nacionalnim pismom.

skovskog patrijarhata.⁸ Hrvatski jezik tada je postao partnerom najvažnijih jezika Sredozemlja, ali i Osmanske Carevine.

Latinski, pa za njim i talijanski isprepleo se s hrvatskim,⁹ ali ne samo u teološkim i pravnim pitanjima, već i na zanatskoj i zemljoradničkoj razini. *Rigolati* – način okopavanja zemlje, potječe iz srednjeg latinskog, pa *cantinela* – letva u krovu, *mocira* – latinski *maceria* u sjevernoj Dalmaciji u značenju suhozida pa čitav niz brodskih i brodograđevnih riječi koje se u naše dane nadomještaju novosloženim hrvatskim riječima. Zanimljivo je da riječi kao *marangun* i *calafat* potječu iz turskog, a mogle su nam stići preko Mletaka ili su u mletački dijalekt stigle preko Dalmacije, pr. Korčule koja je imala vrlo razvijenu brodogradnju. Akademijin *Lexicon mediae latinitatis* napisan je na temelju tiskane građe i u njemu se ne će naći bilježnički ugovori o gradnji brodova ili davanju zemlje u zakup. *Butiga* (od *αποτιθεμι*) i *trpeza* (*τραπεζα*) potječu iz grčkog. Zanimljivo je da za brodograditelja stari grčki ima riječ *τεκτονοϛ*. Od Grka su brodogradnju preuzeli Arapi, pa Turci, ali je novogrčki zamijenio tu riječ turskim riječima.

U sjevernoj Hrvatskoj nalazimo vrlo mnogo glagoljske pismenosti,¹⁰ a tako i u Istri u kojoj su Hrvati bili manjina prema Talijanima uglavnom u mletačkom zapadu i Čićima u središnjoj Istri. Talijani su u to vrijeme govorili istroromanski. Kasnije su prihvatili talijanski kao književni jezik, a istroromanski je djelovao kao dijalekat. Čići su govorili rumunjskim dijalektom, ali su osobito tijekom XVIII. st. preuzimali hrvatski umjesto rumunjskom bližeg talijanskog. Ta glagoljska pismenost isprepletena je s latinskim jer su ju napisali svećenici i to baš seoski svećenici. Međutim, u toj glagoljskoj pismenosti pretežu crkveni spisi, pa razne povelje, diplome i drugo što je trebalo feudalcima da bi dokazivali svoja prava. Glagoljska pismenost ipak se nalazi na intelektualnom rubu jer glagoljicu nije voljela Rimska crkva, ne jer je bila protiv Hrvata i hrvatskog jezika, nego zato što se bojala loših prijevoda iz kojih bi se mogla izleći krivovjerja.¹¹

Kukuljević je primijetio i priznao kulturnu inferiornost hrvatskog sjevera prema jugu.¹² Pokušat ću odgovoriti zašto je to tako.

⁸ Stjepan Krsić, Počelo je u Rimu, Katolička obnova i normiranje hrvatskog jezika u XVII. stoljeću, Dubrovnik, 2009.

⁹ O tome Akademijin *Lexicon mediae latinitatis* koji je rađen isključivo na temelju tiskane građe u kojoj se ne će naći riječi iz zanata, pomorstva, ribarstva i sl. Ovo je mjesto na kojem možemo uputiti ozbiljne zamjerke toj publikaciji.

¹⁰ Ivan Kukuljević Sakcinski izdao je *Conspectus monumentorum historiarum in manuscripto existentium, que ad illustrandam historiam ecclesiam ac civilem Slavarum meridionalium typis vulgari possent* (Zagabriae, 1859., Typis dr. L. Gaj).

¹¹ Ivan Pederin, Autograf Rusićeve polemike protiv Karamana i njegovo značenje kao prvog spisa o književnom prevodenju kod Hrvata, *Croatica Christiana Periodica*, 11. (1987.), Heft 20., str. 102. – 123.

¹² Jelačićev putopisac Kukuljević, 800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina 1209. – 2009., Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog 3. i 4. prosinca 2009., Zagreb–Varaždin, 2009., str. 596. – 608. Kukuljević je smatrao da je glagoljica pravo i samo hrvatsko pismo

Hrvatska je bila stara kraljevina o čemu ne može biti prijepora jer postoje brojne isprave iz srednjeg vijeka, primjerice, isprave mađarskih kraljeva u čijem se naslovu nalazi *rex Croatiae, Sclavoniae et Dalmatiae*. Međutim, Hrvatska nema dva bitna prerogativa kraljevine. Hrvatska nije kovala svoj novac, a u Europi je kovanje vlastitog novca s vladarevim likom ravno deklaraciji nezavisnosti¹³ isto kao što je u južnoj i jugoistočnoj Aziji vlastito pismo izraz nezavisnosti. Osim toga, u Hrvatskoj nema dvora. Dvor je bio vojni stožer, ali i kulturna institucija jer je na dvoru kao upravitelj djelovao *praeceptor*,¹⁴ *Hofmeister*. On je pisao bračni ugovor princeze koja se udavala, kroniku, životopis kralja. Dvorovi su okupljali pjesnike. Pri dvoru djelovalo je u nekim razdobljima kazalište, dvor se uopće snažno odrazio u kazalištu.¹⁵ U južnoj Hrvatskoj postojala je komuna pod čijim krilom djeluju pjesnici, filozofi, često oporbenjaci kao Marin Držić, postoje bratovštine pod čijim krilom nastaju vjerske pjesme za svečanost svetca zaštitnika. Negdje od XIV. st. uz *praeceptora* na dvoru djeluje i kancelar koji se bavi manje kulturnim, a više upravnim pitanjima.

Nedostajanje dvora, svakako i ratovi s Osmanima i pravoslavnim *martolossima*, koji su pljačkali hrvatska vlastelinstva i odvodili ljude i stoku da ih prodaju, svakako su uzrokom oskudnosti književnosti u sjevernoj Hrvatskoj. Međutim, mi smo imali Kaptol na kojem su niknuli zagrebački biskupi Petar Petretić i Benedikt Vinković, crkveni pisci. Latinski je bio i ostao politički, a i crkveni jezik u Hrvatskoj. Kolik je bio utjecaj dvorova na jezik pokazuje primjer engleskog, francuskog i španjolskog dvora koji su uspostavili francuski, engleski i kastiljanski u položaj sličan uredovnom jeziku u XIX. st. Ti jezici potisnuli su druge jezike u položaj manjinskih.¹⁶ U Hrvatskoj nije zagrebački jezik postao nacionalnim. Mi smo se odlučili za štokavštinu bosansko-hercegovačkih franjevaca.

Mađarski jezik bio je nazočan u Hrvatskoj jer su hrvatski plemići bili vezani rodbinskim vezama s Mađarima i dobar dio ih je znao mađarski. Te veze nisu dale plodova. Poznata je pjesma Zriny Miklosa mlađeg Sirena Jadranskoga mora, 1651., pa *Obsidio Sigetana*. Prvu je preveo njegov brat Petar, a opsada Sigeta s junačkom smrću Nikole Zrinskog, ta najljepša smrt junaka uz smrt Rollanda u *Chanson de Roland*, postala je u punom smislu riječi dio hrvatskog mentaliteta. Odnosi Hrvatske i Mađarske bili su dobri do 1609. kad je ban Toma Erdődi trgnuo mač i rekao

i da se glagoljicom pisalo i prije nego li latinski, vidi: Ivan Pederin, Pisma Ivana Kukuljevića Sakcinskog Pavlu Josefu Šafaříku o glagoljici, *Croatia et slavica Iadertina*, III. (2007.), str. 231. – 258.

¹³ Ivan Pederin, *Jadranska Hrvatska u povijesti starog europskog bankarstva*, Split, 1996.

¹⁴ *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Auf Anregung und unter Mitwirkung Seiner kaiserlichen und königlichen Hoheit des durchlauchtigsten Kronprinzen Erzherzog Rudolf, Wien und Niederösterreich, 1. Abteilung, Wien, 1894.* Laurenz Dušak, *Die slavischen Dialekte*, str. 482. – 496.

¹⁵ Jean Racine, primjerice.

¹⁶ Žarko Muljačić, *Problemi manjinskih jezika u romanskim državama u Europi*, Rijeka, Maveda, 2007.

da će se prije odvojiti od krune sv. Stjepana, nego dopustiti „lutoransku kugu“. Do uspona mađarskog jezika doći će poslije Josipa II. koji je uklonio njemački iz državne uprave. Bila je to jedna od malog broja josefinskih reformi koja se održala tako da je jezik ophođenja s dvorom postao njemački umjesto latinskoga. Međutim, josefinske reforme probudile su i mađarski preporod koji prethodi hrvatskom gotovo četrdeset godina. Mađari su već 1797. tražili od Dvora Dalmaciju, ali ne kao dio Hrvatske, nego kao zasebnu jedinicu federalne Mađarske koja bi se tako trebala prostirati od Jadrana do Baltika.¹⁷ Tu se radilo o obnovi krune sv. Stjepana poslije Bečkog rata i o zahtjevu Mađara da se ta kruna obnovi po jezičnom načelu koje je išlo ispred dinastijskih razloga. Dakako, polazište je bilo da je Hrvatska *pars adnexa olym inclyti Regni* jer su Pacta Conventa bila zaboravljena, a izvornik nije ni do danas pronađen. Osim toga, Hrvatska nije imala, kako naprijed vidjesmo, dva bitna prerogativa kraljevine. Odnos hrvatskog i mađarskog jezika postao je borben i doveo je do rata. Uvod u otvoreni rat bile su odluke Jelačića kao hrvatskog bana i Hrvatskog sabora o uvođenju hrvatskog kao uredovnog jezika 1847., koje je kralj potvrdio. Bilo je to nešto novo jer Hrvatska i uopće feudalna država, barem u našim prilikama, nije poznavala pojma uredovnog jezika, dakle jezika državne vlasti. Do tada je to bio latinski, ali bez zakonske odredbe. Ugled latinskog jezika bio je tu dovoljan. Međutim, ta odluka Jelačićeva nastala je iz slijeda josefinskih reformi u kojima je država odredila svoj jezik. Sad je odnos hrvatskog i mađarskog postao još oskudniji. To govori podatak da se u Viencu jedva spominje mađarska književnost.

Poslije poraza kod Trafalgara 1805., Napoleon je shvatio da ne će moći dobiti sirovine iz prekomorja pa je tražio i dobio Dalmaciju nadajući se da će preko Dalmacije doći do Carigrada gdje je imao privrženika – naprednjačkog sultana Selima III. Dalmaciju je pripojio Kraljevini Italiji, a njegov providur Vincenzo Dandolo uveo je 1807. talijanski kao uredovni jezik u Dalmaciji.¹⁸ Kad je poslije Napoleonova poraza Dalmacija postala „Kraljevina Dalmacija i Albanija“, nova, austrijska vlast nije mijenjala tu odluku i talijanski je i dalje funkcionirao kao uredovni jezik.

Zadarski je knjižar Battara – Talijan, odlučio oko 1840. pokrenuti časopis na hrvatskom jeziku. Glavni cenzor, češki grof Joseph Sedlnitzky bio je naklonjen tom časopisu, potisnuo je talijanski časopis *La Dalmazia*,¹⁹ a vlast je upitala za mišljenje dubrovačkog franjevca Innocenza Čulića do čijih je savjeta mnogo držala. On je odgovorio 8. ožujka 1844. da nije sklon pokretanju časopisa koji ne će čitati

¹⁷ To je predlagao grof Balassa Ferenc de Gyármath: Dalmacija kao jabuka razdora između Hofburga i Budima, vidi Zbornik Mire Kolar Dimitrijević, Zbornik povodom 70. rođendana, Njemačka zajednica Zagreb, 2003., str. 157. – 178.

¹⁸ O otporu toj odluci ništa se ne zna, ali se zna o oružanom otporu, o čemu na drugom mjestu, vidi: Ivan Pederin, Strani i uredovni jezik u Hrvatskoj, Jezik, Zagreb, 29. (1982.), br. 3., str. 65. – 73.

¹⁹ Više o tome u Pokretanje Zore dalmatinske u raspravama austrijske cenzure, Zadarska smotra, XLIV. (1995.), br. 3. – 4., str. 39. – 43.; Ivan Pederin, Austrijska cenzura i nadzor nad tiskom u Dalmaciji, Zadar, 2008.

pravoslavni jer se izdaje na latinici, a Dalmatinci se *stide govoriti svojim materinjim jezikom, koji prezrivo nazivaju „lingua sciavona“*.²⁰ Battara je ipak počeo izdavati časopis koji nitko nije kupovao, kako je Čulić predvidio. Onda bi Gubernij kupio cijelu nakladu i dijelio ju besplatno činovnicima. Tako je Gubernij postao zapovjednim mjestom preporoda.

U to doba je uprava bila na latinskom (koji je tijekom XVI. st. postupno zamjenjivao talijanski), ali je književnost bila pretežito na hrvatskom. Kažem pretežito jer su hrvatski pisci tu i tamo znali pisati književna djela i na talijanskom čime su dokazivali svoju pripadnost uljuđenom svijetu.²¹ U Istri su stvari tekle sporije i drugačije. Hrvati, Slovenci i Čiči, koji su prihvatili hrvatski jezik, postajali su većina, ali upravno, crkveno i gospodarsko težište bio je Trst, kulturno težište bio je Koper s vrlo velikim brojem Talijana. Međutim, u Trstu je biskup bio Istranin Hrvat Juraj Dobrila koji se preko Josefa Jirečeka, tada ministra bogoštovlja i nastave u Beču, brinuo da Hrvati dobiju škole i nastavnike Hrvate.²² Pa ipak, u Istri smo imali pisca Pietra Stancovicha, Hrvata koji je uvijek pisao talijanski.²³ I u Istri je jezik postao političko pitanje, ali je vlast svojim postupcima dokazala da smatra da nema napretka ni osuvremenjenja bez nacionalnog jezika, a hrvatski je tu bio nezaobilazan.

U Dalmaciji je eksperiment sa Zorom dalmatinskom pokazao da je hrvatski bio nerazvijen jezik i daleko od standardnog oblika. Hrvatski je imao duge tradicije kao književni jezik, ali ni kao takav nije bio jedinstven jer je bio općinski pa su se hrvatski pisci trudili stvoriti neki osjećaj zajedništva tako da su često pisali jedni drugima književna pisma. Hrvatski je bio i stari diplomatski jezik, ali je bar u Dalmaciji bilo mnogo manje pergamena i instrumenata na hrvatskom nego na latinskom i talijanskom. Vlast, točnije namjesništvo (kako se vlast zvala od 1850.) brinula se za razvitak hrvatskog jezika pa je Božidar Petranović preveo na hrvatski Austrijski opći građanski zakonik, vlast je davala potporu splitskom časopisu *Pravo*, pa Parčiću koji je izdao talijansko-hrvatski rječnik.²⁴ Ovdje valja istaknuti Antu Kuzmanića koji je prevodio na hrvatski dvojezični službeni Objavitelj dalmatinski. Tu se razvijao hrvatski jezični standard, ali oslonjen na austrijsko-njemački standard s kojeg je Kuzmanić prevodio.

²⁰ Pismo se čuva u pismohrani Arheološkog muzeja u Splitu. Pisma Innocenza Čulića Frani Carrari.

²¹ Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Auf Anregung und unter Mitwirkung weiland seiner kaiserl. und königl. Hoheit des durchlauchtigsten Kronprinzen Erzherzog Rudolf begonnen, fortgesetzt unter dem Protectorate Ihrer kaiserl. und königl. Hoheit der durchlauchtigsten Frau Kronprinzessin-Witwe Erzherzogin Stephanie, Das Küstenland (Görz, Gradiska, Trieste und Istrien), Wien, 1891. A. Musafia, Italienische Literatur, str. 213. – 231.

²² Ivan Pederin, Šest pisama Jurja Dobrile Josefu Jirečeku, Vjesnik Državnog arhiva na Rijeci, 49. (2007. – 2008.), str. 93. – 103.

²³ Ivan Pederin, Austrijska jezična politika u Hrvatskoj i briga za standardizaciju hrvatskog jezika u Dalmaciji, Jezik, god. 43. (1996.), br. 3., str. 91. – 109.

²⁴ Ivo Perić, Kulturna i politička djelatnost Božidara Petranovića, Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, 1983., br. 16., str. 80.

U sjevernoj je Hrvatskoj Jelačić dekretirao hrvatski kao uredovni jezik, ali su se i tu pokazale slabosti hrvatskog jezika i njegova nerazvijenost u postupku modernizacije koju je vodio Jelačić. Jelačić je uveo suvremeni Austrijski građanski zakonik umjesto feudalnog mađarskog Verböcziejevog zakonika, uveo je suvremene sudove i naplatu poreza, ali se pokazalo da mi nismo imali financijskih stručnjaka. Valjalo je dovesti njemačke časnike da obave taj posao.²⁵ Bili su to postupci nalični slavenskoj uzajamnosti kakvu je preporučao Kolar, tek što ti časnici nisu bili Slaveni nego Nijemci. I pored Jelačićevog dekreta o hrvatskom kao uredovnom jeziku, u financijskim poslovima valjalo je učiniti iznimke jer ti časnici jednostavno nisu znali hrvatskoga. Zbog toga se počelo govoriti o „germanizaciji“, iako je hrvatski bio i ostao uredovnim jezikom. Nažalost se i danas govori o toj germanizaciji koje nije bilo. Kod nas nije poznata ni jedna odluka vlasti koja bi nekog obvezivala da piše, govori ili uči njemački.

Međutim, njemački je tih godina napredovao u Hrvatskoj velikim koracima. Građanske obitelji iz Hrvatske školovale su svoje kćeri u uršulinki u Grazu, zapošljavale su njemačke guvernante. Hrvati su imali studentsku koloniju u Beču; tu su bili Franjo Marković, Ivan Dežman, Ivan Zajc, August Šenoa (koji je prve radove objavio na njemačkom).²⁶ U Carevini se govorilo vrlo mnogo jezika. Svi ti jezici postali su suvremenim jezicima ako su to htjeli. Suvremenim jezicima nije postao romski (romskom filologijom bavio se nadvojvoda Johann) ni jidiš jer su se Židovi germanizirali. Nisu se trudili jidiš izgrađivati kao svoj nacionalni jezik. Njemački je u Carevini, a tada i u Hrvatskoj, zauzeo posebni položaj. Službena vlast nije pokušavala nikog germanizirati, nikog nije ni germanizirala. Međutim, njemački je svatko rado učio za razliku od mađarskog koji, barem u Hrvatskoj, nitko nije htio ni učiti ni govoriti. Međutim, ako su se sastali Mađar, Čeh i Rumunj, oni su govorili među sobom njemački. Njemački je u Carevini, i ne samo u Carevini, postao *lingua franca*, nešto kao engleski danas, ali u manjem prostoru. K tome je postao klasni jezik – jezik obrazovane srednje klase. Francuski je bio drugi klasni jezik kojim su govorili Dvor i velikaši. Nije mi poznato jesu li grof Karlo Sermage i grof Janko Drašković među sobom govorili francuski, iako je to vjerojatno.

²⁵ Ivan Pederin, Jelačić u ratu i apsolutizmu, *Dometi*, god. 22. (2012.), br. 3. – 4., str. 61. – 72. I *Vjesnik Državnog arhiva na Rijeci* (2012.), br. 3. – 4., str. 61. – 72. C. K. vojska je i inače znala sudjelovati ili voditi osuvremenjenje habsburških zemalja kao npr. Bukovine, pa Bosne i Hercegovine. Vidi: Ivan Pederin, Bukovina – uzor habsburškog državnog poduzetništva, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice, VDG Jahrbuch*, 2006., str. 193. – 212.; Bosna i Hercegovina u publikaciji *Die österreichische ungarische Monarchie in Wort und Bild*, Osvit, Mostar, 2003., br. 3. – 4. str. 5. – 36.

²⁶ Ivan Pederin, Naši pisci na njemačkom jeziku u razdoblju realizma, *Forum*, Zagreb, sv. 18. (1979.), br. 4. – 5., str. 838. – 860. Imali smo čitavu književnost na njemačkom jeziku o čemu sam objavio brojne radove.

U Dalmaciji su narodnjaci s ustavnim dobom tražili da hrvatski postane uredovni jezik. Naišli su na odlučan otpor Talijana koji su isticali da je hrvatski nerazvijen jezik i potpuno neprikladan za bilježničku službu, sud i sl. Jesu li su baš imali krivo? Poslije šezdesetih godina vodila se borba za hrvatski jezik, a osobito za ponarođenje školstva.²⁷ U toj borbi krila se zabuna. Talijani su opažali da obrazovani Hrvati govore talijanski. Vjerovali su da će ovi, ako škola bude talijanska, posve napustiti hrvatski jezik i potalijančiti se. Bilo je to doba ujedinjenja Italije 1861. s kasnijim nastojanjima da steknu Mletke, Trst, Istru i Dalmaciju. Dalmatinski Talijani koji su se u početku okupljali u *Partito autonomo*, dakle autonomaškoj stranci, a Italije onda još nije ni bilo, okretali su se poslije ujedinjenja Italije sve više prema iredentizmu, pače su u iredentizmu imali inicijativu. Konačno su se opredijelili za iredentu poslije Oberdnova neuspjelog atentata na Franju Josipa 1882. u Trstu.

Dotadašnja nesjedinjena Italija imala je zemlje i gradove koji su imali jako različite tradicije i povijest. Jedino što je bilo zajedničko svima bio je jezik. Načelo ujedinjenja i iredentizma bilo je da je svaki čovjek koji govori talijanski – Talijan.²⁸ A to su bili barem svi obrazovani Dalmatinci i Istrani. Međutim, Dalmatinci koji su govorili talijanski, čak i u obitelji, nisu time bili Talijani, čak ni ako su i imali talijanska prezimena kao dvorski savjetnik u namjesništvu u Zadru Josip Antonietti ili Gajo Bulat.²⁹ Kod nas je djelovala misao Šime Ljubića koji je bio zaljubljen u talijansku kulturu, ali ne i u politiku.³⁰ On je odvajao jedno od drugoga.

Njemačka romantika bila je prožeta jezičnim nacionalizmom. J. G. Fichte je u Reden an die deutsche Nation (Govori njemačkoj naciji, 1814.) smatrao da je njemački jezik bolji od drugih jer Nijemci nisu napustili svoju domovinu za seobe naroda kao toliki drugi, pa slijedom toga će Nijemci govoriti samo njemački, a nikako strane jezike.³¹ Jelačić je pak smatrao da je dobro da u svakom narodu postoji viši sloj koji govori stranim jezikom jer je taj sloj most prema kulturi drugog naroda. Fichteovo mišljenje prevladalo je u Njemačkoj i Nijemci su slijedom toga vodili dva krvava rata. Kod nas je prihvaćen Jelačićev prijedlog i mi smo do kraja Drugog svjetskog rata imali viši sloj koji je govorio talijanski na jugu i njemački na sjeveru.

U Dalmaciji je početkom stoljeća talijanski bio uredovni jezik, slijedeći dekret Vicenza Dandola. Malo po malo dolazilo je do iznimaka i promjena koje je namjesnik Nikola Nardelli izrazio u ministarskom dekretu 1909.³² Prema tomu dogovoru

²⁷ Ivo Perić, *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva, 1860. – 1918.*, Zagreb, 1974.

²⁸ Ivan Pederin, *Jadransko pitanje*, Rijeka, 2010.

²⁹ L. B. Dr. Gajo Bulat, *Vienac*, XV. (1883.), br. 9., str. 145. – 146. Gajo Bulat, vođa narodnjaka, naučio je hrvatski tek onda kad se kao vrlo mlad doselio s roditeljima s Brača u Split.

³⁰ Ivan Pederin, *Život i ideološki sadržaj u djelu Šime Ljubića*, *Croatica Christiana Periodica*, XVI. (1992.), br. 29., str. 85. – 125.

³¹ Ivan Pederin, *Pojam totalitarizma i nacionalizma u njemačkom romantizmu i realizmu (Lik Slavena i Jevreja)*, *Gledišta*, Beograd, god. 29. (1988.), br. 1. – 2., str. 212. – 228.

³² Ivan Pederin, *Austrijska vlast u dalmatinskoj politici*, Zadar, 2009., poglavlje *Bečki dogovor o hrvatskom jeziku*.

hrvatski je postao uredovnim jezikom, ali je stranka mogla tražiti da na sudu ili u upravnom organu govori talijanski. Jezik carine i lučke kapetanije bio je talijanski, odnosi sa središnjicom bili su na njemačkom.

Kruna sv. Stjepana Nagodbom je 1867. dobila vlastito ministarstvo gospodarstva koje je dijelila s Hrvatskom. Sad je bilo moguće pokrenuti časopis *Vienac* koji je u četiri godine svog izlaza samo u dva tečaja poslovao s dobiti, znači, *Vienac* je bio dotirani časopis, ali i najvažniji događaj u svih pet stoljeća hrvatske književnosti.³³ Njegov istaknuti urednik August Šenoa grmio je kao pravi *Iupiter tonans* protiv „njemčara“, ne protiv Nijemaca, već protiv onih koji su govorili njemački, a njemački im je bio razlikovni znak pripadnosti građanskom društvu. U njegovim napadima na „njemčare“ nema odjeka jezičnog nacionalizma njemačke romantike. Hrvatska je onda bila dio tržišta njemačkog knjižarstva, a Šenoa se kao urednik *Vienca* trudio, i ne bez uspjeha, stvoriti hrvatsku industriju knjige i naći joj tržište. To je mogao samo tako da potisne njemačko čitateljstvo u Hrvatskoj.

Njemački jezik nije bio političko pitanje kao što je to bio talijanski na jugu ili mađarski na sjeveru, gdje je dolazilo do demonstracija ako bi s negdje pojavio neki natpis na mađarskom. Prihvaćen je kao jezik naobraženog i radišnog građanstva. Njemački doseljenici obično su bili bolje obrazovani od nas, ali njihovo držanje nije bilo kao odnos Talijana koji su prezirali Hrvate u Dalmaciji. Nijemci su smatrali da oni moraju doprinijeti razvitku i napretku zemlje koja ih je primila, rado su se i lako asimilirali, dali su mnogo istaknutih ljudi, čak su djelovali u preporodnim gibanjima kao J. J. Strossmayer, unuk njemačkog doseljenika, ili Anastasius Vras – Stanko Vraz. I među češkim preporoditeljima nalazimo Nijemca Jungmanna.

U drugoj polovici XIX. st. dolazi do obnove glagoljice. Glagoljicom se bavio u XVIII. st. Mate Sović koji je djelovao u okviru fiziokratskog pokreta.³⁴ Kukuljević je krenuo od Sovića pa je izdavao glagoljske listine i od glagoljice napravio svjetovni mit hrvatske samostojnosti bez protukatoličkih odnosa. U naprijed spomenutom putopisu opisao je Kukuljević Poljica pokraj Splita kao uzor hrvatskog kraja. To je seljački kraj, ali lik seljaka kod Kukuljevića nimalo ne sliči idealu seljaka u njemačkoj romantici u kojoj je seljak prvi građanin domovine. Ures Kukuljevićevih Poljičana seljaka svećenici su glagoljaši. To su narodni svećenici. Oni nisu dobro naobraženi, a to im Kukuljević oprašta jer ta okolnost ide u prilog njihovoj bliskosti s narodom. Kukuljević je bio plemić i on je gledao seljake paternalističkim pogledom plemenitaša.

Kukuljević nije bio svećenik i njegov kult glagoljice i glagoljaša nema odraza u Crkvi. Međutim, Mihovil Pavlinović jest bio svećenik. Bio je liberalni svećenik

³³ Ivan Pederin, *Časopis Vienac i književna Europa, Njemačka, austrijska i ostale književnosti u hrvatskom časopisu Vienac, 1869. – 1903.*, MH, Zagreb, 2006.

³⁴ Ivan Pederin, *Fiziokratski pokret u Dalmaciji, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, god. 10. (1984.), br. 1. – 2., str. 167. – 203.

vezan s talijanskim liberalnim katoličkim filozofom Antoniom Rosminijem.³⁵ Pavlinović je jednom posve iznenada otpjevao staroslavensku službu Božju. Za nj je to značilo otprilike približiti Katoličku crkvu Hrvatskoj. To je značilo i umjereni preporod staroslavenskog bogoslužja u Hrvatskoj. Kažem umjereni jer je Sveta Stolica ostala sumnjičava prema staroslavenskoj službi Božjoj, a bojala se i krivovjerja što bi se mogla izleći iz loših i netočnih prijevoda. Ali ni vlast nije bila oduševljena staroslavenskom službom Božjom jer je Carevina u XIX. st. živjela u više ili manje otvorenom suparništvu s Rusijom na jugoistoku. Zbog toga ne možemo samo tako govoriti o preporodu. Staroslavenska služba Božja nije se ipak mogla nositi s latinskim u Crkvi, a staroslavenska misa ipak je stoljećima bila seljačka misa. Glagoljica je ostala svjetovni mit hrvatskog preporoda bez osobitih odraza u vjerskom životu.

Ovdje ne možemo, a da ne spomenemo turski, arapski i farsi. Osmanska Carevina bila je teokratska, a ne jezična. Uprava nije bila na turskom, a u XIX. st. bosanski su veziri pisali pisma u Zadar latinicom i hrvatskom ikavicom. Svi osim Husein-kapetana koji je pisao na turskom. Carevina nije imala dragomanski ured u hrvatskim zemljama, ali su prednost kod zapošljavanja imali činovnici koji su znali strane jezike, osobito jezike Carevine, a u Zadru i istočnjačke jezike. Dijelovi Hrvatske bili su neko doba pod osmanskim vlašću. U hrvatski su ušle mnoge turske riječi, pa riječi iz arapskog i farsi preko turskog. To su riječi kao *čelo, čela, kat, jastuk, dućan, taman, evala, melem, đerdan*. To su riječi koje mi ne doživljavamo kao strane. Mnogo je takvih riječi. Abdulah Škaljić sabrao ih je u Rječniku turcizama u srpskohrvatskom jeziku (više izdanja). U Hrvatskoj, osobito na jugu, ima turskih prezimena. To su *Kasum, Kerum, Kamber, Jaman, Elez, Burćul, Bakmaz, Bilaver, Goleš, Caktaš, Pederin* i sl. (Nositelji su tih prezimena katolici). Odakle ta pojava? Osmanska Carevina bila je, barem do smrti Sulejmana Veličanstvenog, velika sila s nadmoćnom kulturom koja je bila privlačna i za kršćane.³⁶ To se zamjećuje u odijevanju, narodnoj glazbi, pjesmi, hrani. Turska kultura i turske posuđenice ističu se baš u narodnoj kulturi. Predaleko bi nas odvelo kad bismo ovdje pokušali prikazati i analizirati islamsku i tursku kulturu na našem tlu.³⁷ Zapadna književnost i uljudba elitističke su, a kultura viših slojeva djeluje u narodu.³⁸ Na Zapadu postoji pojam crkvenosti i svjetovnosti, postoji antiklerikalizam, Boccaccio, Voltaire i dr. U islamu toga nema; naobrazba bogatih ne razlikuje se od naobrazbe siromašnih jer je religiozna. To je razlog zašto je turska kultura bila prihvaćena baš kod seljaka, čak i onih hrvatskih, katoličkih seljaka koji su se sabljom u ruci suprotstavljali Turcima.

³⁵ Ivan Pederin, Mihovil Pavlinović kao književnik i narodnjački ideolog, Marulić, god. 21. (1988.), br. 1., str. 52. – 71.

³⁶ Ivan Pederin, Islam, kršćanstvo i Hrvati, Bosna franciscana, XXII. (2014.), br. 40., str. 85. – 128.

³⁷ O tome Ivan Pederin, Dalmacija i Hrvati u vanjskoj politici bečkoga Dvora, Zadar, I., 2005. Poglavlje o austrijskim putopisima o Bosni.

³⁸ Dubrovačka književnost prešla je u narod i narodnu književnost na Pelješcu. Ivan Pederin, Pelješka pjesnička škola, Spomenica Gospe od Andela u Orebićima 1470. – 1970., Orebić, Franjevački samostan, 1970., str. 365. – 380.

Zaključno moramo istaknuti da u Europi, i baš zapadnoj i srednjoj, jedva da ima naroda na čijem se teritoriju govorilo toliko jezika kao u Hrvatskoj, osobito u južnoj. Pa ipak, to nije smetalo da u XIX. st. postanemo jedinstvena nacija. Hrvatski je jezik bio u stvarnom sukobu jedino s mađarskim.

Sažetak

Ivan Pederin, sveučilišni profesor u miru, Zadar
UDK 811.163.42-26(091), izvorni znanstveni rad
primljen 20. studenoga 2014., prihvaćen za tisak 14. travnja 2015.

Adjacency of the Croatian Language to Other Languages on Croatian Territory

The paper describes the permeation of the Croatian language with adjacent languages that were frequently used as languages of political domination or great prestige. The author speaks about the language power of the Croatian South and the Croatian North. In Europe, more precisely in West and Central Europe, there is hardly any other nation on whose territory so many languages were spoken as it is the case with Croatia, especially in its South. However, this fact did not prevent the Croats to become one united nation in the 19th century. The only language with which Croatian was in actual conflict was Hungarian.

NULTA MORA I PRAVILO POMICANJA SILINE ZA JEDNU MORU

Josip Užarević

Nulta mora jest teorijska konstrukcija koja u prvome redu služi za objašnjenje uzlazne i silazne intonacije kratkih slogova, ali ima i šire značenje.¹ U knjizi Zajednička povijest hrvatskih narječja Iva Lukežić piše:

„Svakome samoglasniku u načelu pripadaju dvije more (ǎǎ) koje mogu prihvatiti prozodijska obilježja svakoga od tri starohrvatska naglaska [ˊ, ˆ, ˘]. Dugi samoglasnici ostvaruju duljinu aktiviranjem dviju mora, a kratki samoglasnici ostvaruju kraćinu aktiviranjem samo jedne more. Na dugim se samoglasnicima ostvaruju dugi naglasci, pri čemu su obje samoglasnikove more zauzete: prva silinom, a druga trajanjem (ǎǎ) ili obrnuto, prva trajanjem a druga silinom (ǎ ǎ).² Na kratkim se samoglasnicima ostvaruju

¹ Izraz *nulta mora* načinjen je po analogiji s nazivom *nulti morfem*: to je slučaj kad izostanak morfema nosi neko konkretno gramatičko značenje. Sličnoga je tipa izraz *minus-postupak* kojim se služe (ruski) semiotičari pri strukturnoj analizi umjetničkih djela.

² Ovdje bi svakako trebalo dodatno objasniti kategoriju trajanja. Jer i prva mora, koja nosi silinu, ima obilježje trajanja: razlika je dakle samo u tome koja je mora nositelj siline, a koja to nije. Napomenimo da su stari Grci određivali moru kao *chrōnos prōtos* – prvotno vrijeme, tj. kao najmanju jedinicu vremenskoga trajanja u stihu.